

FRANS-WILLEM KORSTEN

Grenzend aan magie

Recensie van: JUDITH BUTLER (2007) *Opgefokte taal. Een politiek van de performatief*. Amsterdam, Parrèsia.

Het lijkt een simpele en voor de hand liggende vraag: 'Hoe kan taal kwetsen?' Hebben we niet allemaal eens aan den lijve ervaren hoe gemakkelijk taal kan kwetsen – door soms niet meer dan een terloopse opmerking? Toch is een wetenschappelijk antwoord op de vraag complex. Zo'n antwoord vereist de oplossing van fundamentele vragen. Een zo'n vraag is waar taal de macht vandaan haalt om te kunnen kwetsen. Het woord 'kwetsen' suggereert bovendien een fysieke aantasting, en hoe kan zoiets 'luchtig' als taal dat *doen*? Trouwens, ook als de kwetsing psychisch is, is de vraag hoe *dát* dan weer kan. In beide gevallen is de vraag hoe taal met geweld kan ingrijpen in een ander lichaam, of dat nu van fysieke of psychische aard is. Dat kan alleen als er een intrinsieke relatie is tussen taal en lichaam.

Een inzichtelijke verkenning van de relatie tussen taal en lichaam en van de macht van taal biedt Judith Butlers *Excitable speech. A politics of the performative*, dat in 1997 verscheen. Dat boek is niet alleen de moeite van het lezen (en dus het bespreken) waard vanwege de diepgaande bespreking van de relatie tussen

taal, lichaam en macht. Het boek verkent ook hoe mensen foute wapens gebruiken om kwetsen te rechtvaardigen of te voorkomen, bijvoorbeeld door te pleiten voor totale vrijheid van spreken of voor censuur. En het onderzoekt hoe de slachtoffers van kwetsing zich weerbaarder kunnen en moeten opstellen.

Butler schreef voor de onlangs verschenen Nederlandse versie een aparte inleiding. Dit is opmerkelijk: zo vaak gebeurt het niet dat een vooraanstaande Amerikaanse wetenschapper speciaal een inleiding schrijft voor een Nederlandse vertaling. Wat er in multicultureel Nederland de afgelopen tien jaar gebeurde, is klaarblijkelijk in de Amerikaanse publieke opinie én wetenschappelijke wereld gaan leven als een *sign of the times*. Onder andere de moord op Theo van Gogh maakte indruk – een moord die gemotiveerd leek te zijn doordat hij met wat hij had *gezegd* mensen had weten te kwetsen in het diepst van hun ziel. Butler haalt echter ook een ander voorbeeld aan. Een van de onderwerpen van haar studie is de kwestie van de al dan niet openlijk beleiden homoseksualiteit in het

Amerikaanse leger – een kwestie die speelde in de laatste jaren van de regering Clinton. Butler haalt aan hoe in het zogezegd vrijzinnige Nederland van nu bij inburgercursussen een kussend homopaar wordt opgevoerd, om aan te geven wat ‘hier’ gangbaar en geaccepteerd is. Maar je zou in dit verband ook de rel rondom Sooreh Hera kunnen noemen. Deze kunstenares wilde in het Haags Gemeentemuseum Mohammed en zijn schoonzoon Ali als kussende homo’s afbeelden (wat het museum ertoe bracht het werk te verwijderen). Butler neemt in dit soort kwesties geen eenzijdige positie in. Haar vraag naar aanleiding van de inburgercursus is bijvoorbeeld of hier geen sprake is van staatsdwang. Dit is een relevante vraag, die in het vervolg van haar studie impliciet met ‘ja’ wordt beantwoord. Belangwekkender lijkt me echter hoe Butler de fundamentele vragen die ik eerder noemde expliciet beantwoordt.

Voor iedereen die een beetje bekend is met de psychoanalytische traditie (zowel de orthodoxe lijn van Freud tot Lacan als de feministische van Kristeva en Irigaray) zal het geen verbazing wekken dat er een intrinsieke relatie bestaat tussen taal en subjectiviteit. ‘Subject’ valt echter niet zomaar samen met ‘lichaam’. Het is de vraag hoe taal is belichaamd en hoe dat zo is gekomen. Wat dat aangaat biedt het begrip ‘performativiteit’ – in 1955 geïntroduceerd door John L. Austin – geen uitkomst. Austins lezingen uit 1955 werden in 1962 gepubliceerd onder de fameuze titel *How to do things with words*. Zoals die titel aangeeft gaat het in deze lezingen om

datgene wat taal kan doen. Austin (en in zijn voetstappen John Searle) onderscheidde in dit verband twee vormen van *speech acts*. De ‘illocutionaire’ is de taaldaad die uitvoert wat ze zegt.

Bijvoorbeeld: een president verklaart een ander land de oorlog, en met het uitspreken van de verklaring ontstaat de oorlog daadwerkelijk. Het tweede type taaldaad is ‘perlocutionair’. Dat houdt in dat datgene wat is gezegd een effect heeft in de toekomst. Ik kan bijvoorbeeld in alle hartelijkheid ‘kleintje’ zeggen tegen een kind, een broer, of een jongere collega (m/v). Ofschoon dat in hartelijkheid is bedoeld, kan een van dezen de aanduiding of de naamgeving als belediging ervaren. Mijn taal heeft dan dus iets gedaan doordat ik iets zei, ook zonder dat ik (bewust) uit was op dat effect.

Austins begrip van performativiteit geeft aan dat taal iets kan doen en dus macht heeft. Maar hij verklaart niet hoe of waarom taal die macht kan hebben en wat precies de relatie is tussen taal en lichaam. In relatie hiermee zal Butler het begrip van performativiteit oprekken tot ‘de performatief’: een taaldaad die belichaamd is en macht uitoefent (waarbij taal ook nog eens breed kan worden verstaan als wat voor tekenstelsel dan ook). Nu is in het veld van de *humaniora* een dergelijke invulling van performativiteit inmiddels breed aanwezig, zo breed zelfs dat het begrip aan scherpte lijkt te hebben verloren. Butlers boek geeft de performatief echter alle scherpte en relevantie terug.

Om te kunnen verklaren hoe we dit belichamen van taal precies moeten begrijpen, gaat Butler in *Opgefokte taal*

eerst in op het werk van Shoshana Felman, die het had over ‘het schandaal van het sprekend lichaam’. Volgens Felman zijn taal en lichaam aan elkaar gerelateerd, maar ze vallen niet samen of ‘sluiten niet aan’. Stel je wat betreft die belichaming bijvoorbeeld voor hoe het zou zijn te spreken terwijl je tong is uitgesneden – een vermindering die in meerdere literaire teksten is beschreven.

Dit beeld bevat op indringende wijze de lichamelijke van taal. Toch wordt taal niet ultiem door het lichaam bepaald of gedefinieerd. Integendeel, doordat taal wordt geproduceerd door een lichaam verdubbelt de betekenisuiting zich. Het lichaam spreekt namelijk eveneens zelf, als een van de taaluiting onafhankelijk teken. Daarom kan Butler in navolging van Felman zeggen:

‘De handeling op het moment van het spreken verdubbelt. Naast wat gezegd wordt, is er een soort “zeggen” dat uitgevoerd wordt door het lichamelijke “instrument” van de uiting’ (25).

Volgens Felman bestaat het schandaal erin dat het taal uitende lichaam niet kan weten wat het ondertussen nog méér doet dan alleen taal uiten (24). Het met taal handelende lichaam zegt altijd iets dubbel en omdat de twee uitingen nooit perfect ‘matchen’, zegt het altijd ook iets wat het niet bedoelt.

Door te wijzen op het lichaam als datgene wat taal produceert, is deels verklaard hoe taal belichaamd is. Maar hoe wordt ze belichaamd? En hoe kan ze andere lichamen raken of binnendringen? Aan het eind van haar studie gaat Butler om dit te beantwoorden in op

het werk van Althusser, en dan met name diens theorie van de ‘aanroeping’. Wanneer een politieagent op straat naar een menigte roept: ‘Hé jij daar!’ is er een lichamelijke effect. Mensen zullen hun hoofd naar de agent draaien waardoor een vorm van subjectiviteit wordt geïnstalleerd. Vanaf dat moment zijn zij, ieder voor zich, de aangeroepen. De taal komt dus niet alleen voort uit een lichaam, maar *installeert* ook een lichaam, dat wil zeggen: als een specifiek soort lichaam. Het voorbeeld van de politiemans geeft nadrukkelijk aan dat het daarbij om machtsrelaties gaat. Dat geldt ook voor aanroepingen die veel onschuldiger lijken, bijvoorbeeld de eigennaam van ieder menselijk individu. Het nog niet in de taal ingevoerde kind wordt door anderen aangeroepen door een eigennaam. Om een volwaardig lid te worden van de menselijke gemeenschap moet het zich schikken naar die naam. Er is een macht geïnstalleerd: de taal is belichaamd geworden.

Nogmaals, daarmee is taal niet gereduceerd tot lichamelijke, want: ‘Dat de taalhandeling een lichamelijke handeling is, houdt niet in dat het lichaam in zijn taal volledig aanwezig is. Taal en lichaam verhouden zich kruislings tot elkaar. Taal is lichamelijke maar het lichaam overstijgt de taal die het voortbrengt; en taal blijft onherleidbaar tot haar lichamelijke middel om zich te uiten’ (204). Simpel gezegd: er is niets dat intrinsiek of in een eigenlijke zin van ons is – noch taal, noch lichaam. In dat kader is het volgens Butler gevaarlijk om naar een radicaal soort ‘eigenlijkheid’ te grijpen als we ons willen

verdedigen of verzetten tegen *hate speech*.

Wie in Amerika *hate speech* verdedigt op basis van het First Amendment, of in Nederland op basis van het recht op (totale) vrijheid van meningsuiting, geeft er blijk van een aspect van taal niet goed te hebben begrepen. Ik kan dat uitleggen aan de hand van een vertaalkeuze van de vertaler van *Opgefokte taal*, Niels Helsloot – die het boek overigens uitstekend vertaalde. Het gaat om de vertaling van het begrip *forclusion* (Frans: *forclusion*; Duits, en teruggaande op Freud: *Verwerfung*) als ‘verwerping’. Helsloot verantwoordt zijn keuze uitstekend in noot 12 (228). Toch heb ik enkele bedenkingen bij zijn keuze. Verwerping suggereert namelijk een actieve daad. Het lijkt, wat dat aangaat, op verdringing. Ook in het laatste geval gaat het om een daad – bewust, halfbewust of onbewust – van een individueel subject of een cultureel lichaam. De ‘primaire incisie’ waar het echter in het geval van *forclusion* om gaat, is nu juist niet iets wat wordt uitgevoerd door een particulier, historisch plaatsbaar subject. Het begrip *forclusion* moet aangeven dat ieder vertoog gekenmerkt wordt door zo’n primaire incisie, die een kloof veroorzaakt tussen het benoembare en onbenoembare.

Toen Freud voor het woord *Verwerfung* koos, stond hem waarschijnlijk voor de geest dat het woord in het Duits een verschuiving of breuk aangeeft in een geologische formatie. Het gaat om een *Spalte*, een scheur. Een *Spalte* kan ook een door wit gescheiden kolom in een tekst aanduiden. Zoals het geologische gebruik van de term al aangeeft, is er iets verschoven wat nooit

hersteld kan worden. Zoals de kolom aangeeft, gaat het om een scheiding die radicaal is, en het een van het ander scheidt. Maar wat misschien nog belangrijker is: de geologische verschuiving is niet door iemand veroorzaakt. Het is door *iets* veroorzaakt. Daarom betekent *forclusion* eerder: verbreking, splijting. Of misschien nog beter: afstoting. Datgene wat gezegd kan worden, is altijd intrinsiek gerelateerd aan datgene wat niet gezegd mag worden omdat het *taboe* is. Er kan alleen iets gezegd worden doordat iets is afgestoten en vanaf dat moment niet meer is gerelateerd aan het afstotende lichaam. Tussen grammaticaliteit en ongrammaticaliteit bestaat bijvoorbeeld geen relatie van verdringing of verwerping. De twee sluiten elkaar uit. Tussen de twee bestaat een onherstelbare, onoverbrugbare incisie.

Butler laat in dit verband zien dat taal niet mogelijk is zonder een principiële soort censuur. Alleen door een dergelijke censuur kan taal constitutief en productief subjectvormend zijn. Dit impliceert dat totale vrijheid van spreken en van taal niet bestaat – en dus ook niet verdedigbaar kán zijn. Dat impliceert overigens nadrukkelijk niet het omgedraaide: je kunt niet voor censuur pleiten omdat de taal nu eenmaal gebaseerd is op censuur. Pleiten voor censuur is juist weer een specifieke, historisch plaatsbare daad, die moet leiden tot vormen van verwerping, verdringing en taboeïsering. In zekere zin is dat een intrinsiek onderdeel van het juridische systeem, maar daarbinnen is censuur een apart soort sociaal-cultureel verbod en gebod dat de menselijke

subjectiviteit kan beknotten of aantasten omwille van een politiek doel.

Zoals het begrip *forclosure* aangeeft, kan de relatie tussen macht en taal niet uitiem worden verklaard door de belichaming van taal. De vraag blijft bijvoorbeeld waar de macht gelokaliseerd kan worden die de performatief uiteindelijk effectief maakt. Waardoor kan de uitspraak van een rechter ('Ik veroordeel u tot ...') concreet ingrijpen in een werkelijkheid, op zo'n manier dat een mens van zijn vrijheid wordt beroofd, of van zijn leven? Butler wendt zich hier tot Bourdieu. Het gaat in haar lezing van zijn werk om het theoretische probleem van waar de macht van taal uiteindelijk gelokaliseerd kan worden. Bourdieu stelt volgens Butler dat je deze macht niet *in* de taal moet zoeken. Wat taal kan doen, wordt namelijk mogelijk gemaakt door maatschappelijke conventies die hun kracht behouden doordat ze iedere keer opnieuw, als rituele handeling, herhaald worden. Een rechter is volgens afspraak gerechtigd een oordeel te vellen en zal dat ook iedere keer ritueel bevestigen.

Butler stelt dat deze opvatting van Bourdieu enerzijds verhelderend is, maar anderzijds ook problematisch. Doordat hij de macht van taal namelijk *buiten* de taal plaatst, is het alsof de taal niet meer is dan een instrument in de handen van al bestaande machten. Die machten handelen, maar de taal zelf niet. Butler betoogt echter juist klemmend en overtuigend dat taal *zelf* handelt en bijvoorbeeld subjectvormend is. Ze maakt dat tot een principiële punt wanneer ze stelt dat taal daardoor ook productief kan zijn, dat wil zeggen: ver-

nieuwend en openend (Butler noemt dit 'het democratische potentieel van taal'). Via haar lezing van Bourdieu kan ze dus wel verklaren hoe de macht zich van de taal bedient en hoe taal teruggaat op die macht, maar niet hoe door de taal vernieuwing en opening mogelijk is.

Dat openend potentieel van taal is voor Butler cruciaal. Taal kan daardoor niet alleen kwetsen door aan te haken bij wat bekend is, maar ook breken met een bestaande context. Hier wendt Butler zich tot Derrida. Deze laatste betoogde dat performativiteit niet bepaald wordt door context of conventie, maar een intrinsiek door de schriftelijke taal geproduceerd effect is. Performatieve effecten gaan niet over betekenis en waarheid, maar zijn wel een structureel kenmerk van elk schriftteken. In de visie van Derrida realiseert de taal op schrift tekens die zich iedere keer opnieuw losscheuren van een enkele en oorspronkelijke context, om iedere keer opnieuw betekenis te constitueren. Ook hier is er dus sprake van een herhaling, maar de herhaling van een breking. De winst is dat er een maximale verklaring wordt gegeven voor het openend potentieel van de performatief. Maar het probleem is volgens Butler dat bij Derrida een tekort aan belichaming bestaat. Daardoor blijft onverklaarbaar hoe taal fysiek en psychisch kan kwetsen. Haar argumentatie beweegt zich daarom terug naar Althusser en Felman.

Hoe zorgvuldig en inzichtelijk Butler hier ook opereert, ze worstelt toch met een probleem dat ze niet geheel en al oplost. Zo is nog niet

afdoende beantwoord wat voor soort macht er achter de taal zit, die vervolgens taal kwetsend kan maken. Bourdieus taaltheorie over conventies en rituele handelingen verschuift het probleem alleen, want wie of wat heeft dan die conventies en rituelen geïnstalleerd? Om deze vraag te beantwoorden gaat Butler iets te schetsmatig in op een kwestie die de afgelopen decennia onderwerp is van brede studie en debat: soevereiniteit. Aanhakend bij het werk van Foucault is haar these dat in de huidige situatie niet langer sprake is van een soevereiniteit die haar bron vindt in één centrum. Er zijn meerdere bronnen van soevereine macht, die soms met elkaar samenwerken, maar elkaar soms ook tegenwerken. In ieder geval kan volgens haar geen enkel subject, conform het klassiek liberale beeld van soevereiniteit, claimen de ultieme macht te bezitten. Het is deze diffuse situatie die aanleiding kan geven tot een excessieve greep in de taal en naar de taal.

Het excessieve karakter van de 'greep naar de taal' verklaart Butler dus als een gevolg van een verlies aan soevereiniteit:

'De historische teloorgang van soevereine organisatie van macht lijkt aanleiding tot de fantasie van haar terugkeer (...) in taal, in het beeld van de performatief' (105).

Nog extremer gesteld lijkt het erop of het verlies van een eenduidig machtscentrum de mensen doet verlangen naar een magische herinstallatie van die macht. Die kan niet plaatsvinden in de werkelijkheid. Deze herinstallatie van

een centrale macht is fantasmatisch van aard, en de instantie die in het fantasma de oude goede orde moet herstellen is de wet ('See you in court!'). Maar wanneer de wet zelf blijkbaar gezien wordt als een non-macht, of een neutrale macht, produceert dat weer op fantasmatistische wijze een specifiek soort menselijk subject. Butler stelt dienaangaande:

'Door de oorzaak van onze gekwetstheid in een sprekend subject te plaatsen, en de macht van kwetsing in de macht van taal, staan we onszelf als het ware toe, om onze toevlucht te zoeken bij de wet – nu tegenover de macht geplaatst en neutraal voorgesteld – in de hoop de aanslag die haterlijke woorden doen, de baas te worden. Deze fantasmatische voortbrenging van het schuldige sprekende subject (...) wijst subjecten aan als enige handelingsbasis van macht (108).'

Met andere woorden: het maatschappelijk verlies van een centrale soevereiniteit heeft geleid tot een menselijk subject dat zich op fantasmatische wijze almachtig wil wanen in de taal en daardoor kan kwetsen. Die almacht kan alleen worden geneutraliseerd, al even fantasmatisch, door de wet.

Zowel voor degenen die kwetsen als degenen die zich laten kwetsen, geldt volgens Butler dat ze een te magisch en daarmee monolithisch beeld van taal en subjectiviteit hebben. Stel dat de zogezegd objectieve rechterlijke macht het ultieme recht toegeschoven krijgt om te beslissen wat wel en niet mag (of wat de eigenlijke betekenis is en wat niet).

Dan blijft er alleen instemming over aangaande datgene wat mag en wat iets eigenlijk betekent. Maar identiteit kan niet alleen in en door taal worden gevormd op basis van 'instemming' en 'consensus', zoals bleek naar aanleiding van het begrip *forclusion*. Of zoals bleek naar aanleiding van de aanroeping of het dubbel sprekende lichaam. Voor Butler geldt:

'De scheiding tussen uiting en betekenis is een voorwaarde om de performatief te kunnen herzien, om eerder gebruik ervan zo te kunnen herhalen dat het meteen een herformulering is' (117).

Zoals uit dit citaat blijkt, leidt Butlers boek ons niet naar de gouden weiden van een in consensus levende samenleving waarin kwetsing niet bestaat. Haar boek is intrinsiek politiek, wat wil zeggen dat Butler ons wil kunnen laten leven met een ongemak. Dat ongemak bestaat in de erkenning van kwetsbaarheid. Het bestaat ook zowel in het lopen van risico als in het nemen daarvan. Alleen zo'n houding kan de geschiedenis open houden naar de toekomst en de taal niet louter tot een

machtsinstrument maken, maar de taal een handelingsvermogen toekennen met onverwachte effecten.

In het kader van die open, of te openen geschiedenis, biedt Butler een theoretisch sterke benadering en een helder instrumentarium om de relatie tussen taal, lichaam en macht te kunnen onderzoeken en kritisch te evalueren. Ze geeft handvatten om actief of reflexief te interveniëren in de vormgeving van die relatie in het publieke en private domein. Wat dergelijke interventies aangaat, is met name één van de fraaie analyses die Butler geeft onvertelbaar. Ze gaat in op een anekdote die Toni Morrison gaf in haar aanvaardingspeech bij de uitreiking van de Nobelprijs. Het betreft een blinde oude vrouw, die getreiterd wordt door een stelletje jongens die aan haar vragen: 'Mevrouw, is het vogeltje in onze hand levend of dood?' Wie het antwoord van de vrouw wil weten kan zich wenden tot Morrisons tekst. Wie daarvan een prachtige analyse wil lezen die inzicht geeft in de verschillende manieren waarop taal kan kwetsen en hoe we ons daartegen kunnen verdedigen, leze Butlers werk.